

KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'IN (Ö. 415/1024) SEM'İYYÂTLA İLGİLİ BAZI GÖRÜŞLERİ

Ramazan Altıntaş
Prof. Dr., Cumhuriyet Ü. İlahiyat F.
altintas@cumhuriyet.edu.tr

Bu makalemizde son dönem Mu'tezile bilginlerinden Kâdî Abdülcebbar'ın sem'îyyâtla ilgili görüşleri üzerinde durulmuştur. Yazar, âhiretle ilgili konularda Kur'an ve mütevâtir hadislerin delil olduğu görüşündedir. Kabir azabını kabul eden Kâdî Abdülcebbar, Türkçe'de tartı âleti anlamına gelen Mîzan'ın mâhiyetinin bilinemeyeceğini söyler. Mîzanla ilgili âyetlere lafzi/literal anlamlar yükler. Aynı şekilde kıyamet günü amellerin yazılı olduğu sayfaların açılacağına inanır. Ama bu sayfaların mâhiyetinin ne olduğu konusunda yorum yapmaz. Öte yandan, şefaati, cennette, cennetliklerin makamlarının yükseltilmesi şeklinde anlar. Sırât'ı ise, itaatler şeklinde yorumlar.

Kâdî Abdülcebbar, sem'îyyâtla ilgili konularda görüşlerini destekleyen âyet ve hadisleri olduğu gibi alır; görüşlerini desteklemeyen âyet ve hadisleri te'vil eder. Bu konuların anlaşılmasında yöntemi budur.

GİRİŞ

İnsan hayatının geçirdiği aşamaları ve ileride onu bekleyen halleri dört devreye ayırmak mümkündür. Bunların ilki, ruhun yaratılışından bedene üflenişine kadar geçen "ruh" aşaması, ikincisi doğumla başlayıp ölümlle biten "dünya hayatı", üçüncüsü ölümlle başlayan ve tekrar dirilişe ve sonsuza kadar devam edecek olan "âhiret hayatı"dır. Buna göre ölümden sonraki hayat kabir hayatı ile başlamaktadır.¹ Kelam kitaplarında ölümlle başlayıp dirilişe kadar devam edecek olan süreç kabir hayatı², kabirdeki durum³, berzah halleri⁴; diriliştikten sonraki dönem de kıyamet halleri⁵ şeklinde isimler almaktadır. Mu'tezile bu halleri, beş temel ilkelerinden olan "el-menziletü beyne'l-menziyeteyn"⁶ ve "el-va'd ve'l-va'id"⁷ doktrinleri çerçevesinde ele almaktadır.⁸

1 Çelebi, İlyas, "Âhiret", *İslâm'da İnanç Esasları*, İstanbul, 1998, s. 265.

2 Eş'ari, Ebu'l-Hasen, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Medine, 1410, s. 215.

3 Taftazânî, Sa'düddin Mesud b. Ömer, *Şerhu'l-Akâid*, İstanbul, 1879, s. 47; Toprak, Süleyman, *Ölümden Sonraki Hayat-Kabir Hayatı*, Konya, 1986, s. 18.

4 Harputî, Abdüllatif Lutfî, *Tenkihu'l-Kelâm fî Akâid-i Ehli'l-İslam*, İstanbul, h. 1330, s. 319; el-Bütî, M. Saïd Ramazan, *Kübra'l-Yakiniyyâti'l-Kevniyye*, Şam, 1977, s. 331.

5 Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, (tahk. Abdülkerim Osman), Kahire, 1988, s. 734.

6 bk. Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e.*, s. 697.

Kabir ve âhiret ahvâli gibi ölümden sonraki hayat, gayba ait meselelerdendir. Akıl ve duyularla hakkında karar verme, bilgi edinme imkanı olmayan bu gibi konular, ancak, Allah ve peygamberin haber vermesiyle bilinir. Biz bu makalemizde, kelam literatüründe sem'îyyât bahislerinde yer alan hem kabir hallerini ve hem de âhiretle ilgili konuları müteahhirîn Mu'tezile'nin önemli düşünürlerinden Kâdi Abdülcebbar'ın bazı görüşlerini kendi eserlerinden hareketle aktarmaya çalışacağız. Müellifin bu konudaki görüşlerini vermeden önce, itikadi açıdan sem'îyyâta dayalı bilginin dini değeri üzerinde duracağız.

A. SEM'İYYÂTA DAYALI BİLGİNİN DİNİ DEĞERİ

Sem'îyyât, akıl ve tecrübe alanının dışında haber yoluyla elde ettiğimiz bilgilerin genel adıdır. Meseleye dini bilginin alanı açısından yaklaşırsak öncelikle şunu söylememiz gerekiyor. Öteki dünyâ/âhiret, sem'îyyât/işitme yoluyla, haberle bilinen dünyâdır. Âhiret hayatı, bütün ilahi dinlerin merkezi konularından olup, inanılması gerekli olan inanç esaslardan birisidir. Daha hayırlı ve sürekli olduğu belirtilen âhiret hayatını⁹ bilmenin yolu nakildir. Yani, öteki dünyâyı salt akılla bilmek mümkün değildir. Bir başka deyişle bu konu, akli imkan alanına girmekle birlikte, salt akılla bilinemez ama aklen temellendirilebilir. Kelamcılar işitilerek bilinen konuların içeriği konusunda farklı düşünürler. Fakat âhiret hayatını bilmenin yolu konusunda aynı görüşü paylaşırlar.¹⁰

Kelam ilminde akıl ve deneyle ispat edilemeyen, ancak, Kur'an ve mütevâtir haber vasıtasıyla gelen nakli delillerle sâbit olan itikâdi esaslara "*sem'îyyât*" adı verilmektedir ki kabir ahvâli, ölümden sonra dirilme, hesap, sırat, Cennet, Cehennem ve ru'yetullah (âhirette Allah Teâlâ'nın görülmesi) gibi âhiretle ilişkili konuların hepsi sem'îyyâttandır. Sem'îyyât bahislerinde akıl, haber verilenleri tasdik etmeye yarar. Yoksa haber verilmeyen hususları araştırmak onun görevi değildir.¹¹ Örneğin *İmâm-ı Mâtürîdî'ye* (ö.333/923) göre, akıl, tümel bir delildir. Aklın tümel olarak kavramış olduğu şeyleri somutlaştıracak ve özel yanları ile belirleyecek başka bir otorite gereklidir ki, o da dindir. Dinde tafsil ise, peygambere aittir.¹² Bu nedenle, dinde emir, nehiy, va'd, va'id, mubah, haram ve duyu-ötesi alanla ilgili konular, ancak nakil ile bilinir.¹³ Bu konularda akıl, düşünce açıklamak için bir âlet ve yara-

7 krş. Kâdi Abdülcebbar, a.g.e., s. 687.

8 Geniş bilgi için bkz. Yar, Erkan, *Ruh-Beden İlişkisi Açısından İnsanın Bütünlüğü Sorunu*, Ankara, 2000, s. 111.

9 bk. 29 el-Ankebût 64.

10 Macit, Nadim, "*Dini Bilginin Alanı ve Farklı Dünyalar*", (Bir Kelam Problemi Olarak Din Dünyâ İlişkisi içinde), Çorum, 2003, s. 126.

11 Toprak, *Kabir Hayati*, s. 20.

12 Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammet, *Kitâbü't-Tevhid*, (tahk. Fethullah Huleyf), İstanbul, 1979, s. 92-95.

13 Mâtürîdî, *K. et-Tevhid*, s. 116, 183.

tilmiş olağan bir sebeptir, tek başına hüküm ortaya koyan değildir.¹⁴ O halde dini yükümlülüğün temeli akıl değil, nakildir. Meydana gelmesi aklen mümkün olan bir şey hakkında nas varid olunca onu kabul etmek ve inanmak gereklidir.¹⁵

Mu'tezili düşünür Kâdi Abdülcebbar da sem'î konuların akli delille bilinmesinin câiz olmadığına dair açtığı özel bir bölümde, akıl yoluyla tümel olarak kavranılan konuların tafsilini bilmede sem'î delile başvurulması gerekir¹⁶ görüşünü dile getirir. Müellife göre, sevap ve cezânın ölçüsü, haşır ve neşir, mizan gibi konuların mâhiyeti aklın alanına girmeyen nakille ilgili konulardır. Bütün âhîret ahvâline ilişkin sem'îyyât konuları naklin alanına girer. Ayrıca, nübüvvetin sıhhatinin bağlı olmadığı bazı ilâhi kemâlatla ilgili konular; ibadetlerin miktarı, zamanı, nasıl yapılacağı ve lüzümü gibi meseleler de nakille bilinir. Sem'îyyât konularında akıl, nakli destekleyici pozisyondadır.¹⁷

Eş'arî bir kelimacı olan Cüveynî (ö.478/1085) de *sem'îyyât* yoluyla elde edilen bilginin dini değeri üzerinde durur. Ona göre, sağlam bir dinin ve doğru bir metodun gerektirdiği şey şudur: Uzman bilginlerce, sahih yollarla peygamberden rivâyet edilen (mütevâtir) haberlerin tümü gönül rahatlığı ile itikatta delil olarak kabul edilmiştir. Sem'îyyâtla ilgili bilginin tanımına göre, itikatla ilgili konularda tevâtür yoluyla nakledilen rivâyetler, kesin bilgi ifade eder. Eğer rivâyet, âhâd yolla gelmişse, zannilik ifade eder.¹⁸ Sübûtu kat'î manaya delâleti zannî olan âyetlerin durumu da böyledir. Zan diğer bir ifade ile şüphe üzerine itikat oluşturulamaz. Kabir ve âhîret halleri ile ilgili anlatılan konular, âyet ve hadislerde anlatılan ve Peygamber tarafından haber verilen konulardır.¹⁹

Sem'îyyâtla ilgili konulardan bir kısmı muhkem âyetlerle, bir kısmı da müteşâbih âyetlerle sâbit olanlar olduğu gibi, peygamberden gelen mütevâtir haber ya da sahih haberle sâbit olanlar da vardır. İslam düşünce tarihinde kelamî ekollerin her birisi deliller konusunda ortaya koydukları yöntem farklılığından dolayı, akîde açısından değişik sonuçlara ulaşmışlardır. Kabir azabı konusundaki farklı görüşler, bunlardan sadece birisidir. Burada şu kadarını ifade edelim ki, Kâdi Abdülcebbar'a göre hiçbir akli ve lafzi karineye ihtiyaç duymaksızın namaz, namazın şartları, miktarı, diğer ibadetler, âhîretle ilişkili konulardan olan sevap ve cezanın ölçüsü ve mahiyetleri gibi sem'î konular, sadece sem'î delille bilinir, bunlara, nazari akilla u-

14 İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddin, *K. el-Müsâyere*, İstanbul, 1979, s.155.

15 Sâbüni, Nureddin, *Mâtürîdiyye Akâidi*, (çev. B. Topaloğlu), Ankara, 1978, s. 185.

16 bk. Kâdi Abdülcebbar, *el-Muğni fi Ebvâbi't-Tevhid ve'l-Adl*, (tahk. M. El-Hudayri, M. Muhammed Kâsım, İ. Medkür, Tâhâ Hüseyin), Kahire, 1965, XV, 26,44.

17 bk. Kâdi Abdülcebbar, *el-Muğni*, XV, 27-29; a.mlf., *Şerhü'l-Usûli'l-Hamse*, s. 24, 138, 210.

18 Cüveynî, *a.g.e.*, s. 76.

19 Taftazânî, *Şerhü'l-Akâid*, s. 47.

laşmak mümkün değildir.²⁰ Doğruluğu zorunlu olarak bilinen mütevâtir haberler, inanç konularında delil olarak kabul edilir. Bu konuda kelamî ekoller arasında görüş birliği vardır. Sorun, hangi haberin mütevâtir haber kategorisinde değerlendirileceğidir. Mütekellimler, mütevâtir haberin zorunlu bilgi gerektirebilmesi için bu haberleri rivâyet eden râvilerde bir takım nitelikler aramışlar ve bir takım şartlar koşmuşlardır. Bunların başında, râvilerin ilk asırda rivâyet ettikleri haberleri müşâhede ve işitmeye dayalı, nazar ve istidlâle ihtiyaç duymayacak şekilde akılla bilmeleri gelir. Yani, "gördüm" ya da "işittim" gibi ifadelerin bizzat yer alması gerekir.²¹ Bu şartlar da yetmemektedir. Mütekellimler, duyularla nakletmeyi, mütevâtir haberin şartlarından saymışlar ve bir de tevâtüre dayalı olarak nakledilen haberi, râvilerin sayısı bakımından özelleştirme ve değerlendirme yoluna gitmişlerdir. Özellikle mütekellimler arasında mütevâtir haberi nakleden râvi sayısı konusunda tam bir mutabakattan söz etmek mümkün değildir. Her birisi, bu sayılara meşrûiyet kazandırmak için muhakkak tezini Kur'an'a dayandırmıştır. Hatta *Bâkıllâni* (ö. 403/1012), bir haberin mütevâtir olabilmesi için râvi sayı üzerinde de durmuştur. Müellife göre râvi sayısı, birden, ikiden, üçten ve hatta dörtten çok olması gerekir. O, bütün bu sayıları, Allah'ın emrettiğini söyler. Örneğin, peygamberlerin Allah'tan getirdiği vahiy, mütevâtir bir habere dayalı olarak bir kişi olan peygamberin haber vermesiyle olur. Mütevâtir haberi rivâyet eden râvinin iki olabileceğine "erkeklerinizden iki şahit tutun"²² âyetini, râvinin üç olabileceğine delil olarak, "eğer iki erkek bulunmazsa, şahitlerden râzı olabileceğiniz bir erkek, iki kadın olabilir"²³ âyetini, râvi sayısının dört olmasıyla ilgili olarak da, "zinâ ile suçlanan kimsenin suçunun sâbitliğini kanıtlamak için dört şahidin getirilmesi"²⁴ âyetini delil olarak öne sürmektedir.²⁵

Kâdi Abdülcebbar ise, mütevâtir haberin kesin ve zorunlu bilgi meydana getirebilmesi için en az beş kişi tarafından rivâyet edilme şartını getirmiştir. Onun tezine göre beş kişiden az olan kimselerin verdiği haber ilim ifade etmez. Zorunlu ilmin meydana gelebilmesi için beş veya daha çok kimsenin rivâyet etmesi gerekir.²⁶ Hatta Mu'tezile içerisinde mütevâtir haberin delil olarak kabul edilebilmesi için biri ya da daha çoğu cennetlik olan en az yirmi kişi tarafından rivâyet edilmesi gerektiği

20 Kâdi Abdülcebbar, *Müşâbihu'l-Kur'an*, (nşr. Adnan M. Zerzur), Kahire, 1966, s. 35-36; a.mlf., *el-Muğni*, XV, 26.

21 Mâtürîdî, *K. et-Tevhid*, s. 7-11; Bâkıllâni, Ebû Bekr Muhammed, *Kitâbu Temhidü'l-Evâil ve Telhisü'd-Delâil*, (tahk. 'Imâdüddin A. Haydar), Kahire, 1986, s. 439; Kâdi Abdülcebbar, a.g.e., s. 768; Bağdâdi, Abdülkâhir, *Usûlü'd-Din*, İstanbul, 1928, s. 21; a.mlf., *el-Fark Beyne'l-Firâk*, (tahk. M. Muhyiddin Abdülhamid), Beyrut, 1990, s. 325.

22 2 el-Bakara 282.

23 2 el-Bakara 282.

24 24 en-Nür 6.

25 bk. Bâkıllâni, *Temhid*, s. 439-440.

26 bk. Kâdi Abdülcebbar, *el-Muğni (et-Tenebbuât ve'l-Mu'cizât)*, XV, 361; a.mlf., *Şerhü'l-Usûlü'l-Hamse*, s. 768.

şartını koşanlar da vardır.²⁷ Aslında mütevâtir haberi belirlemede râvi sayısına dayanma yöntemi müsellemler bir yol değildir. Haber verenlerin çokluğu veya belirli bir miktarda oluşu onun doğruluğuna işaret etmez. Önemli olan haber verenlerin yalan üzerinde anlaşıp birleşmelerini aklın uygun görmeyeceği sayıda çok kişilerin aynı şekilde ve ittifakla aynı sözler içinde haber vermeleridir.²⁸

Mütevâtir haberin şartlarını taşımayan haberlere 'âhâd haber' adı verilir. *Bâkılânî*'ye göre âhâd haber, iki veya daha fazla değil, sadece tek bir râvisi olan haberdur.²⁹ *Kâdî Abdülcebbar*, âhâd haberi, doğru ya da yalan olduğu bilinmeyen³⁰ şeklinde tanımlarken, *Cürcânî* ise, âhâd haberi, "bir, iki veya daha çok kişinin rivâyet ettiği, şöhret ve tevâtür derecesine ulaşmamış hadis olarak tanımlar.³¹ Selefîyye hâric, bütün kelimî ekollere göre bu haber zannî bilgi ifade eder, kesin bilgi ifade etmez. Çünkü bu haberlerin Hz. Peygamber'e ittisalinde kuşku vardır. Bu yüzden itikâdî konularda âhâd habere dayanılmaz. Diğer yandan mütekellimler bu haberin amele konu olabilmesi için bir takım şartlar aramışlardır. Bunların başında, isnâd-ı ittisal, râvilerin âdil olması ve metnin akla ve Kur'an'a uygun düşmesi gelir.³² İşte metin ve senet bakımından bu şartlara haiz olan âhâd haberler 'hasen hadis' kategorisine girer. Allah'ın bizi sorumlu tuttuğu taabbüdî konularda âhâd haberle amel etmeye bir engel yoktur. Bu konuda ekseriyetin görüşü, zan yoluyla gelen âhâd haberle amelin câziliği noktasındadır. Çünkü, şer'î ibadetlerin çoğu zanna dayanır. Örneğin, mahkemede yargıç, iki şahidin şehâdetiyle hüküm verir. Bu, her ne kadar kesin bir bilgi ifade etmese de zann-ı gâlib ifade eder. Özetle âhâd haberler, zan ifade ettikleri ve bu sebeple de kesin bilgi vermediklerinden dolayı akâidde delil olarak kullanılamazlar.³³

Dolayısıyla bütün kelimî ekollere göre, sem'îyyât konuları Kur'an ve mütevâtir haberle bilinir. Çünkü sem', aklın tümel olarak bildiği konuları tafsilatlı bir şekilde açıklamak için gelmiştir.³⁴ Sem' mükelleflerin yararınadır diyen Kâdî Abdülcebbar, sözlerine devamla, va'd ve vaidle ilgili konuların, ancak sem' yoluyla bilineceğini ifade eder. Çünkü sem'e dayalı haberler, şer'î sorumlulukları yerine getirmede Allah'ın kullarına rahmeti ve lütfudur.³⁵ Özetle, sem'îyyâtla ilgili konular da Kur'an ve Hz. Peygamberden rivâyet edilen mütevâtir haberin bilgi değeri vardır.

27 bk. Bağdâdî, *el-Fark*, s. 128.

28 bk. Tunç, *Cihad, Sistematik Kelam*, Kayseri, 1994, s. 21-22.

29 Bâkılânî, *Temhid*, s. 441.

30 Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûlî'l-Hamse*, s. 769.

31 Cürcânî, *et-Ta'rifât*, s. 130.

32 Mâtürîdî, *K.et-Tevhid*, s. 8; Bağdâdî, *Usûlû'd-Din*, s. 22-23.

33 Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, IV, 225; a.mlf., *Şerhü'l-Usûlî'l-Hamse*, s. 768-69; krş. Kevserî, M. Zâhid, "et-Ta'likât", (Cüveynî'nin el-Akidetü'n-Nizâmiyye adlı eserinin sonunda), Kahire, 1992, s. 117.

34 Kâdî Abdülcebbar, a.g.e., s. 565; a.g.mlf., *el-Muğni*, XV, 110.

35 Ayrıca krş. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhit bi't-Teklif*, (tahk. Ömer Seyyid Azmi-Ahmed Fuâd el-Ehvânî), Kahire, ts., s. 18-20.

Âhâd haberin itikâdî konuları ortaya koymada müstakil bir değeri yoktur, ama, muhteva Kur'an ve akla aykırı düşmezse, âyetleri açıklamada kullanılabilir. Nitekim, Kelam kitaplarında bol miktarda âhâd haberler kullanılmıştır.³⁶ Biz burada sem'iyât konusunda, bütün kelâmî ekollerden ziyâde doğrudan Kâdî Abdülcebbâr'ın eserlerinden hareketle Mu'tezile'nin görüşlerine değineceğiz.

B. KABİR AZABI

Kâdî Abdülcebbâr, Şerhü'l-Usûlî'l-Hamse adlı eserinde kabir azabı konusuna, inanç dünyalarının önemli bir prensibi olan "el-menziletü beyne'l-menziletayn" bölümünde yer verir.³⁷ Genellikle Ehl-i sünnet kaynakları genellemelere giderek Mu'tezile'nin kabir azabını inkar ettiğini söylerler.³⁸ İşte, müellif, biraz da bu genel tutuma işaret ederek, bu yanlışlığı düzeltmek adına, konuya karşı görüşleri eleştirerek girme ihtiyacı duymuştur.³⁹ Kâdî Abdülcebbâr, Mu'tezile bilginlerinin kabir azabını reddettiğine dair görüşleri kabul etmeyip, ümmet arasında kabir azabının hak olduğu konusunda hiçbir ihtilâfın olmadığını, sadece farklı bir görüşün mütekaddimin Mu'tezile'den olan ve sonra Cebriye ekolüne katılan Dırâr b. Amr'dan (ö. 200/815) rivâyet edildiğini, İbn Ravendî'nin (ö.247/859) Mu'tezile kabir azabına inanmayıp inkar ediyor şeklinde saldırmasının buna dayandığını dile getiriyor.⁴⁰

Kâdî Abdülcebbâr, kabir azabı konusunda, Haşviyye'nin iddia ettiği gibi, "kabirde ölümlere azap edilir" ya da Cebriyye'nin iddia ettiği gibi "kabir azabının aslı yoktur" demeyiz. Aksine biz, "Allah kabirde insanları diriltir, bir müddet azap görürler, sonra tekrar öldürür" diyoruz, iddiasında bulunur ve bu görüşüne şu âyeti delil olarak getirir: "Onlar: Rabbimiz; bizi iki defa öldürdün, iki defa dirilttin. Biz de günahlarımızı itiraf ettik. Bir daha (bu ateşten) çıkmaya yol var mıdır? derler."⁴¹ Bu konuda ayrıca birçok hadis olduğunu da söyleyen Kâdî Abdülcebbâr, kabir azabı ile görevli meleklerle de Münker ve Nekir isimlerinin verilmesinde hiçbir engelin olmadığını iddia eder.⁴²

36 Kelam kitaplarına baktığımız zaman, aslında kelâmî problemlerin önemli ölçüde âhâd haberler üzerinden tartışıldığı, delil olarak mütevâtir haberin ise yok denecek kadar az olduğu görülür.

37 Kâdî Abdülcebbâr, Şerhü'l-Usûlî'l-Hamse, s. 730.

38 bk. Eş'arî, el-İbâne, s. 217; Gazali, Ebû Hâmid Muhammed, el-İktisad, fi'l-İtikâd, Beyrut, 1973, s. 133; İci, Adudiddin, el-Mevâkif fi'l-İlmi'l-Kelâm, Beyrut, ts., s. 382.

39 Ayrıca kabir azabı ile ilgili bir çalışma için bakınız. Özdemir, Metin, "Kabir Azabı Tartışmasına Farklı Bir Bakış", İslâmiyât, Cilt, 5, Sayı, 3, (Temmuz-Eylül 2002), s. 153-168.

40 Kâdî Abdülcebbâr, a.g.e., s. 730.

41 40 el-Mü'min 11.

42 Kâdî Abdülcebbâr, el-Muhtasarü fi Usûlî'd-Din, (Râsâilu'l-Adl ve't-Tevhîd içinde), nşr. M. Ammara, Kahire, 1971, I, 248; a.mlf., Fazlû'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile, (nşr. Fuad Seyyid), Tunus, 1974, s. 201-202.

Kâdi Abdülcebbar, kabir azabı meselesini dört başlık altında değerlendirir:

1- Kabir Azabının Gerçekliği

Müellife göre, kabir azabının varlığına şu âyet delâlet eder: "Bunlar, günahları yüzünden suda boğuldular, ardından da ateşe sokuldular ve o zaman Allah'a karşı yardımcılar da bulamadılar."⁴³ Bu âyette; "suda boğuldular ve ateşe sokuldular" şeklinde ifade edilen iki eylemin arasında yer alan fe bağlacı, belli bir zaman aralığı olmadan hemen cehenneme girdiklerini vurgulamak manasına ta'kibiye için kullanılmıştır. Dolayısıyla bu âyette, fe bağlacının⁴⁴ ta'kibiye için kullanılması kabir azabına delâlet eder. Yine kabir azabının varlığına şu âyet de delildir: "Onlar, sabah-akşam o ateşe sokulurlar. Kıyâmetin kopacağı gün de: Firavun ailesini azabın en çetinine sokun (denilecek)!"⁴⁵ Kâdi Abdülcebbar'a göre bu âyet, genel manada bütün mükelleflere değil, özel manada sadece, Firavun ailesinin kabir azabı göreceğine delâlet eder..⁴⁶

Diğer yandan müellif, umûmi manada hak eden bütün insanlara kabir azabının gerçekleşeceğine dair yukarıda zikrettiği şu âyetin delil olduğunu savunur: "Onlar: Rabbimiz! Bizi iki defa öldürdün, iki defa dirilttin. Biz de günahlarımızı itiraf ettik. Bir daha (bu ateşten) çıkmaya yol var mıdır? derler."⁴⁷ Kâdi Abdülcebbar bu âyeti yorumlarken, ilk öldürmenin, dünya hayatını sona erdiren ölüm olduğunu, ikinci ölümün ise, kabirde ilk diriltmenin ardından azap ya da müjde yaşandıktan sonra gerçekleşecek olan ölüm olduğunu savunur. İlk ölümün geleneksel anlayışta iddia edildiği gibi insanın yaratılış arkesi olan henüz ruh üfürülmemiş nutfe manasına gelmediğini dile getiren müellif, ikinci dirilmenin ise, diriliş günü gerçekleşeceği yorumunu yapar.⁴⁸ Bir başka eserinde ise, kabir azabı sahih olmasaydı, bir defa öldürme olurdu, şeklinde görüş bildirir.⁴⁹ Ayrıca, Kabir azabının hak olduğu konusunda muhkem saydığı âyetleri desteklemek adına şu âhâd haberi delil olarak getirir: Hz. Peygamber iki kabre uğradı ve şöyle buyurdu: "Bu ikisi büyük günahlarından dolayı azap görmüyorlar; onlardan birisi koğuculuk yapıyor, diğeri ise küçük abdestinden korunmadığı için azap görmektedirler."⁵⁰ Kâdi Abdülcebbar bu hadisin ifade ettiği manayı da tartışma konusu yapar. Durumunda bağışlanma olan küçük

43 71 Nüh 25.

44 Kâdi Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûlî'l-Hamse*, s. 730.

45 40 el-Mü'min 46.

46 Kâdi Abdülcebbar, a.g.e., s. 730.

47 40 el-Mü'min 11.

48 Kâdi Abdülcebbar, a.g.e., s. 730-731. Mu'tezile'nin önde gelen Kur'an yorumcularından Zemahşeri de (ö. 538/1143) kabir azabının gerçek olduğunu kabul eder. Bk. Zemahşeri, Cârullâh Muhammed b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzil*, Beyrut, 1987, IV, 155, 170.

49 Kâdi Abdülcebbar, *Fazlû'l-İ'tizâl*, s. 202-203.

50 Buhârî, K.el-Cenâiz, 89. Bu hadisin değerlendirilmesi ve varyantları için bkz. Yıldırım, Enbiya, *Geleneksel Hadis Yorumculuğu*, İstanbul, 2001, s. 223-234.

günahlardan dolayı kula azabın gerekli olması ile ilgili olan bu haberle istidlâl nasıl sahih olur? diyen kimseye: "O ikisinin azap görmelerinden maksat Allah'ın katında iki fiilin büyük günah olmasından dolayıdır, yoksa bu günahlar, bizatihi büyük günah değillerdir" diyen müellif, kabir azabının varlığı hakkındaki görüşünün bundan ibaret olduğunu vurgular.⁵¹

2- Kabir Azabının Nasıl Olacağı

Kâdi Abdülcebbar, kabir azabının nasıl olacağı konusunda şu görüşlere değinir: Allah, kabirde yatan kimselere azap etmek istediği zaman onları diriltir, hayat verir. Zira, cansız olanlara azap muhaldir, düşünülemez. Ölen kimse hakkında Hz. Peygamberden rivâyet edilen şu haber bununla çelişmez: "*Ölen kimse kabrine konulup da arkadaşları geriye dönüp gittikleri zaman onların ayakbağlarının çıkarıldığı sesleri işitir, yine, ailesinin kendisine ağlamalarından dolayı ona azap edilir.*"⁵² Çünkü, bize göre idrak, hayatın varlığına bir işarettir, diyen Kâdi Abdülcebbar, yukarıdaki rivâyetin ikinci kısmından hareketle, başkasının günahından dolayı kabirde azap görmek zulümdür. Yüce Allah her türlü zulüm eyleminden soyutlanmıştır, der ve şunları ekler: Hz. Peygamberin: "*Ailesinin ağlaması üzerine ölüye azap edilir*"⁵³ sözlerinin yorumu, salt ağlamaktan dolayı değil, ağlamayı vasiyet etmesinden dolayıdır. Yüzü başı tirmalayarak ağlamanın Arapların adetlerinden olduğunu belirtir.⁵⁴ Zira İslamî ölçütlere göre normal şartlarda kalben mahzun olmak, gözyaşı dökmek insan olmanın doğal bir gereğidir. Ama, câhiliyyede olduğu gibi nevha yapmak, yani ölünün bir takım iyiliklerini sayıp dökerek bağırıp çağırarak ağlamak, saçını-başını yolmak, başına, yüzüne veya dizine vurmak, elbiselerini yırtmak gibi davranışlar uygun değildir.⁵⁵

Kâdi Abdülcebbar'a göre, ölen kimseye azap yoktur. Azabın gerçekleşmesi için ölenin beden ve ruh bağlamında diriltilmesi, ayrıca, azabı hissetmesi için de Allah'ın onda akli yaratması gerekir. Aksi taktirde akli olmadan azapla cezalandırılan zulme uğramış olur. Allah her türlü zulüm eyleminden münezzehtir. O halde bu manada cehennem ehlinin (azaba uğrayan kimsenin) akıl taşıması gerekir. İşte, akıl yönünden bildiğimiz şey, budur diyen müellif, bu azaptan önce, Allah'ın sorgulamak üzere Münker ve Nekir adını taşıyan iki melek göndereceğini, sonra da haberlerde vârid olduğu üzere insanların bu iki meleğin suâllerine verecekleri cevaplara göre

51 Kâdi Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûli'l-Hamse*, s. 731.

52 Müslim, Cennet, 17.

53 Buhârî, Cenâiz, 43; Müslim, Cenâiz, 6. Rivâyetlerin değerlendirilmesi için bkz. ez-Zerkeşi, Bedruddin, Hz. Aişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler, (haz. Bünyamin Erul), Ankara, 2000, s. 75-80.

54 Kâdi Abdülcebbar, a.g.e., s. 732.

55 Toprak, Kabir Hayatı, s. 207.

azap ya da müjde göreceklerini söyler. Böyle bir görüşe, akıl yönünden değil, ancak sem' yönünden ulaşılabileceğini ekler.⁵⁶

3- Kabir Azabının Vakti

Kâdi Abdülcebbar: "...Onların gerisinde ise, yeniden dirilecekleri güne kadar (süren) bir berzah vardır. Sûr üflendiği zaman artık aralarında akrabalık bağları kalmamıştır, birbirlerini de arayıp sormazlar"⁵⁷ âyetinde buyurulduğu üzere, kabir azabının iki nefha arasında gerçekleşeceğine inanır.⁵⁸ Sözlükte 'iki şey arasında engel' anlamına gelen 'berzah', ölüm ile başlayıp, yeniden dirilmeye kadar geçen zaman dilimini ifade eden dinî bir terimdir. Bununla misâl âlemi ifade edilir. Yani berzah, kesif cisimlerle soyut ruhlar âlemi, bir başka ifade ile, dünyâ ve âhiret arasındaki sınırdır.⁵⁹ Müttekaddimîn Mu'tezile'den Bişr el-Mu'temir (ö. 210/825) ve Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (ö. 235/849) da kabirde ölünün kendisine hayat verilerek birinci sûr ile ikinci sûrun üfürülüşü arasında azap göreceğini iddia etmişlerdir.⁶⁰ Aynı şekilde Kâdi Abdülcebbar'a göre berzah, korkunç bir iştir, bu korkunç işin ise, azaptan başka bir manası yoktur. Dolayısıyla azabın vakti, iki sûr arasındadır.⁶¹

4. Kabir Azabının Faydası

Soruna '*maslahat*' açısından yaklaşan Kâdi Abdülcebbar'a göre, dünya hayatında iken kabir azabının varlığına inanma, mükelleflerin yararınadır. İnsanlar kötü fiilleri yapıp, vâcibâtı terkettikleri zaman önce kabirde sonra da cehennemde azap edileceklerini bildiklerinde, bu durum onları kötü fiilleri işlemekten uzaklaştırır ve vâcibâtı işlemeye yöneltir. 62 Görüldüğü gibi bir inanç nesnesi olarak benimsetilmek istenen bu düşünce ile, toplumu oluşturan fertlerde sorumluluk bilinci yaratılmak istenmektedir. Bu bilincin oluşturulması için, ahiretteki azap ve nimet yeterli görülmekte ve ikinci bir azap ve nimetin varlığı kabul edilmektedir. Öyleyse, kabir azabının kabulünde ve çok sık işlenişinde temel faktör, toplumu kötü fiillerden sakındırmaya dönük amaçtır. Diğer bir deyişle kelimacılar, yakın olanı uzak olana, hislerle sabit olanı vaad edilene tercih etmişlerdir.⁶³

Biz Kâdi Abdülcebbar'ın ilmî yöntemleri arasında iki usûlünün olduğunu biliyoruz. Bunlardan birisi, eğer karşı görüşte olan, ciddi manada ilmî kanıtlara dayalı bir biçimde iddialar ileri sürüyorsa, buna ilmî yöntemlere (et-tarîku'l-ilmî) dayalı

56 Kâdi Abdülcebbar, a.g.e., s. 732; a.mlf., *el-Muhtasar*, s. 249.

57 23 el-Mü'minün 100-101.

58 Bk. Kâdi Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûlî'l-Hamse*, s. 732.

59 Cürçânî, *et-Ta'rifât*, s. 69.

60 Bk. Cürçânî, S. Şerif, *Şerhu'l-Mevâkif*, Matbaa-i Âmira, 1311 h., III, 247.

61 Kâdi Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûlî'l-Hamse*, s. 732.

62 Kâdi Abdülcebbar, a.g.e., s. 732.

63 Yar, *Ruh-Beden İlişkisi*, s. 137-38.

olarak cevap verilmekte, yok eğer muarız, cedele/polemiğe (et-tariku'l-cedeli) dayalı bir dil kullanıyorsa, o kimseye de aynı yöntemle karşılık verilmektedir.⁶⁴ İşte Kâdi Abdülcebâr, kabir azabını inkar etmek için polemiğe dayalı akli çıkarımda bulunan kimselerin görüşlerine de değinir ve onlara, kendilerinin yöntemleriyle de cevaplar verir. Örneğin bu görüşte olan kimselerden bazıları, kabir azabının aslı olsaydı, mezar soyguncuları, cezayı hak eden kimsenin cezasını, ödülü hak eden kimsenin mükâfatını (fiziksel manada) görmeleri gerekirdi. Böyle olmadığına göre, demek ki, kabir azabının aslı yoktur, demişlerdir. Bu görüşte olanlar, yine, eğer kabir azabı olsaydı, henüz defnedilmemiş bir ölünün ya da asılmış bir kimsenin iniltilerinin işitilmesi ya da her birinin çektiği acıların görülmesi/hissedilmesi gerekirdi. Bu mümkün olmadığına göre, yani, cezalandırılan kimsenin ızdırabının açık emârelerle hissedilmediği ya da iniltileri işitilmediğine göre, nasıl olur da kabir azabı gerçekleşir? Kabir azabını polemiğe dayalı bir yöntemle inkar eden kimselere Kâdi Abdülcebâr, benzer yöntemini kullanarak şu cevapları verir: Bu konuda mezar soyguncuları ve diğerleri, ölen kimseye cezanın tesirini göremezler. Allah'ın mezar soyguncularının ve diğerlerinin muttali olabilecekleri durumlarda azap etmemesi câizdir. Ya da maslahat gereği, onlardan gizlemek suretiyle de azap edebilir. Âyete göre azabın iki nefha arasına ertelenmesi de mümkündür.⁶⁵

Kabir azabının hak olduğunu kabul edenler, ilke olarak sorgu meleklerinin varlığını da benimserler. Kâdi Abdülcebâr da, kabirde bulunan şahsa, sual sormak üzere Allah'ın Münker ve Nekir adı verilen iki melek göndereceğinden söz eder. Bu melekler kişinin amel açısından durumuna göre, ona ya azap ederler ya da müjde verirler.⁶⁶ Görüldüğü üzere, Kâdi Abdülcebâr, kabirde sualin hak olduğuna ve kabir sahibini sorgulamak üzere iki melek göndereceğine de inanmaktadır. Nitekim "*Fazlû'l-İ'tizâl*" adlı eserinde her hâlükârda kabir azabının hak olduğuna inandığını belirtir. Ona göre kişinin azabı hissedebilmesi için Allah'ın onu diriltmesi ve aklını ikmâl etmesi gerekir. Ayrıca müellif, "cezâ ve mükafaat yeri âhiret olduğuna göre, dünyâ günlerinden sayılan kabirde, ölen kimseye nasıl olur da azap edilebilir?" diyen kimseye, nasıl ki dünya hayatında bir takım suç işleyen kimselere şer'î hadlerin/cezaların ikâme edilmesi uygunsa, aynen bunun gibi, kulun maslahatı gereği cezayı hak eden kimseye kabirde azabın küçük bir kısmının tattırılması da uygundur.⁶⁷ Kâdi Abdülcebâr, bu meseleyi, meşhur ilkelerinden hareketle, *şâhidi gâibe kıyas* ederek çözüm yoluna gitmiştir.

Kâdi Abdülcebâr'a göre, cehennemlikler gibi, cennetlikler de kabirlerinde amelleriyle tanınırlar, buna uygun zorluk ve kolaylıklarla karşılaşılırlar. Ayrıca, "suda

64 Bk. Kâdi Abdülcebâr, *Şerhü'l-Usûlî'l-Hamse*, s. 690.

65 Kâdi Abdülcebâr, *a.g.e.*, s. 732.

66 Kâdi Abdülcebâr, *a.g.e.*, s. 733.

67 Kâdi Abdülcebâr, *Fazlû'l-İ'tizâl*, s. 202.

boğulan, başı bedeninden ayrılmak sûretiyle parçalanarak ve herbir parçası ayrı ayrı kabirlere konan kimselere nasıl azap uygulanır?" şeklinde sorular soranlara; "bedeni ve başı, bedeni ve rûhu, kısacası, parçalanmış organları bir araya toplamak Allah'ın kudretindedir" diye cevap veren Kâdî Abdülcebbar, Âl-i İmrân Süresi'nin 169. ve el-Mü'min Süresi'nin 46. âyetlerini de âhiretten önce kabir azabının varlığına delil olarak getirir.⁶⁸

Netice olarak Kâdî Abdülcebbar'a göre yukarıda takdim edilen nakli kanıtlar, kabir azabının varlığına ortaya koyar. Akli açıdan kabir azabına bakıldığında ise, azap edicinin Allah ya da Allah tarafından görevlendirilen bir başkasının olması mümkündür.⁶⁹

C. KIYÂMET HALLERİ

Kâdî Abdülcebbar, kıyâmet hallerinden maksadın; mîzan, suâl, hesap, azaların konuşması ve sayfaların açılması olduğunu söyler. Burada sayılan bütün hususların hak olduğunu ve bunlara inanıp ikrar etmenin vacip olduğunu dile getirir.⁷⁰ Şimdi de Kâdî Abdülcebbar'ın kıyâmet halleri konusundaki inanç sistemi üzerinde duralım:

1-Mizân

Mîzan, Arapça'da "ve-ze-ne" kökünden hem tartmak mânâsına master hem de tartı âleti, terazi anlamında ism-i âlettir.⁷¹ Vezin, eşyanın diğerine nispetle miktarı veya miktarının tanınmasıdır. Esasen bu kelime, ağırlık için kullanılır. Bu ağırlık bir mukayese ve eşitlikle yapılır. İşte bu mukayesenin yapıldığı âlete de mîzan denilir. Bu surette vezin, bir denkleme nispetini ifade ettiğinden adâlete ve adâletin ölçüsü olan şeriata da mîzan denilmiştir.⁷²

Ehl-i sünnet kelimcileri Mu'tezile'nin mîzanı inkar ettiğini söylemektedir.⁷³ Acaba durum böyle midir? Bir kısım Mu'tezile kelimcileri kıyâmette amellerin tartılacağı terazinin (el-mizân) somut bir realite olduğuna inanırlar. Mu'tezile kelimcilerinden diğer bir kısmı da, bunun gerçek olamayacağını, Kur'an'da sözü edilen tartma ve mîzan kelimelerinin kıyâmet günü tam adâletin gerçekleşeceği anlamında alınması gerektiğini düşünürler. Tartı ve denge kelimelerinin gerçek anlamlarını bilmek imkansızdır; çünkü tartılacağı bildirilen ameller birer arazdır ve arazların

68 Kâdî Abdülcebbar, a.g.e., s. 203.

69 Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûlî'l-Hamse*, s. 734.

70 Kâdî Abdülcebbar, a.g.e., s. 734-35; a.mlf., *el-Muhtasar*, s. 248-49.

71 İsfehâni, Râgib, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an*, İstanbul, 1986, s. 819.

72 İsfehâni, a.g.e., s. 819; Yazır, M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, 1979, VII, 6030-31.

tartılması mümkün değildir. Teorik akıl bunu kavramaktan âcizdir. Ancak cevherlerin ağırlığı vardır. Dahası, eğer Allah'a hiçbir şey gizli değilse, ameller neden tartılacaktır? Kur'an'da iyi ve kötü amellerin yazılı olduğu defterlerin bize verileceği söylenir. Bu da ancak bir mecazdır. Bunun anlamı, bize bilgi ihsan edileceğidir.⁷⁴

Kâdi Abdülcebbar'a göre, Allah'ın, mükelleflerin durumu ortaya çıksın, cennetlik mi cehennemlik mi olduğu belirsiz diye, mizanın bir kefesine nür, diğer kefesine zulmet koyması câizdir. Müellif, amellerin tartılmasından câiz görmediğimiz durum, maddi olmadıkları halde maddi nesnelere gibi düşünülüp tartılmak üzere teraziye konulmalarıdır. Mizanı, amelleri tartan bir terazi olarak düşünmüyoruz. Çünkü tartılanlar, cisim değildir, demektir.⁷⁵ Buradan çıkan sonuca göre Kâdi Abdülcebbar'ın amelleri araz olarak gördüğü anlaşılmalıdır. Dolayısıyla onun tartılması için iade edilmesi mümkün değildir. Zira, ameller Allah tarafından bilinmektedir. Bundan dolayı, miktarı bilinen bir şeyin tartılması abestir.⁷⁶

Bütün kelâmi ekollere göre mizan haklıdır. Bu ekollerden Mu'tezile'nin en önemli temsilcisi olan Kâdi Abdülcebbar da mizanın kurulacağını söyler ve kendi ifadesi ile Kur'an'ın muhkem âyetlerinden saydığı şu âyetleri delil olarak getirir:

"Biz kıyamet günü için adalet terazileri kurarız. Artık kimseye hiçbir şekilde adaletsizlik edilmez. (Yapılan iş) bir hardal tanesi kadar dahi olsa, onu (adalet terazisine) getiririz. Hesap gören olarak biz (herkese) yeteriz."⁷⁷

"Artık kimlerin (sevap) tartıları ağır basarsa, işte bunlar asıl kurtuluşa erenlerdir. Kimlerin tartıları hafif gelirse, artık bunlar da kendilerine yazık etmişlerdir. (Çünkü onlar) ebedi cehennemdedirler."⁷⁸ Bu âyetler ve Kur'an'da bulunan diğer âyetler mizanın gerçekliği noktasındaki bu manayı içermektedir.⁷⁹

Mu'tezile kelâm ekolü, genel olarak amellerin ağırlıklarının olamayacağını dolayısıyla da maddi şeyleri çağrıştıran nesnelere gibi tartılamayacağını düşündüklerinden dolayı mizanla ilgili âyetleri tevîl etmişlerdir. Bu bakış açısından yola çıkan Kâdi Abdülcebbar'a göre bu âyetlerde Allah, mizandan, adalet manasının dışındaki şeyleri kastetmiştir. Çünkü Kur'an'da bu âyetlerin dışındaki başka âyetlerde mizan,

73 Bk. Pezdevî, Ebû Yusr Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, (çev. Şerafeddin Gölcük), İstanbul, 1980, s. 230.

74 Mir Veliyyuddin, *"el-Mu'tezile"* (M.M. Şerif, İslam Düşüncesi Tarihi, çev. Altay Ünaltay), İstanbul, 1990, I, 238.

75 Kâdi Abdülcebbar, *el-Muhtasar*, s. 249;krş. Çelebi, İlyas, *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdi Abdülcebbar*, İstanbul, 2002, s. 337.

76 Taftazâni, *Şerhü'l-Akâid*, s. 48.

77 21 el-Enbiya 47.

78 23 el-Mü'minün 102-103.

79 Bk. 7 el-A'râf 18; 101 el-Kâria 6-7; 18 el-Kehf 105.

adalet manasına da kullanılmıştır: “.Kitab ve mizan indirdik.”⁸⁰ Bu mana kapsayıcılık ve mecaz yoluyla. Allah'ın kelamını, hakikat manasına yorumlamak gerekir, hakikat manasından mecaz manasına dönmek câiz değildir. Eğer, mizan mutlak manada adalet olsaydı, ağırlık ve hafiflik manası ispat edilemezdi.⁸¹

Allah'ın, nûru itaat için bir ilim ve zulmü de masiyet için alâmet olarak yaratmasına hiçbir engel yoktur. Sonra, mizanın iki kefesinden birini nur, diğer kefesini de zulüm kılabilir. Şayet, nur kefesi ağır gelirse, sahibine sevap ile hükmeder, eğer zulmet kefesi ağır gelirse, sahibine günah ile hükmeder. İşte aynen bunun gibi, itaat sayfalarını mizanın bir kefesine, masiyet sayfalarını da diğer kefesine koyması da böyledir, diyen Kâdi Abdülcebbar, mizan konusundaki akidesini şu şekilde temellendirmeyi sürdürür. Allah hangisi ağır gelirse sahibi için ona hükmeder. Bu işin keyfiyeti böyledir. Faydasına gelince, kişi, amellerinin kıyamet gününde kamunun önünde tartılacağını düşünerek dünyada iyilikleri yapar, kötülüklerden kaçınır. Âhirette ise, Mü'minin sevincini, kafirin de kederini ve hüznünü artırır.⁸²

Kâdi Abdülcebbar'a göre ehlu'l-adl'in çoğu, Kur'an'ın bahsettiği şekilde mizani kabul eder. Onu, ancak (Mu'tezile'den) az bir kısmı inkar eder. Mizani inkar edenler, hasenât ve seyyiâtın insanın bir takım amelleri/davranışları olduğunu, işlenip geçildiğini, artık bir daha iadesinin mümkün olmadığını, eğer iadesi mümkün olsa bile, tartılmalarının mümkün olmadığını söylemekte, işte bundan dolayı Yüce Allah mizan ile adaleti kastettiğini söylemektedirler. Çünkü mizan, adaleti bilmenin göstergesidir/yoludur. Bu yol da mizanın varlığını kabul etmeye mani değildir.⁸³

Diğer taraftan Kâdi Abdülcebbar'a göre Allah, dini açıdan sorumlu tutulan kimsenin iyilik ve kötülüklerini yazmakla ilgili görevliler yaratır. İyilik ve kötülüklerin yer aldığı sayfaların tartılmasına hiçbir engel yoktur. Hasenât kefesi ağır basan cennetlik, kötülük kefesi ağır basan ise, cehennemliktir. Mizanın manası konusunda bir başka görüş de, onda iyiliklerin alâmeti olarak nûrun, kötülüklerin alameti olarak zulmetin yaratılacağı şeklindedir.⁸⁴

Kâdi Abdülcebbar, mizan konusuna maslahat açısından da şöyle yaklaşmaktadır. “Bütün bunları bilmenin ne yararı vardır? Zaten Allah cennet ve cehennem ehlini bilmektedir” denilirse, mükellef dünyada bunları düşündüğü zaman, âhirette İlâhi lütfâ mazhar olur, büyük sevinçlere ulaşır. Nitekim Yüce Allah, cennet ehlinin bazılarının hikâyesini onların dilinden şöyle anlatmıştır:⁸⁵ “*Gir cennete! denildi. Keş-*

80 57 el-Hadid 25.

81 Kâdi Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûli'l-Hamse*, s. 735.

82 Kâdi Abdülcebbar, a.g.e., s. 736.

83 A.mlf., *Fazlû'l-İ'tizâl*, s. 204.

84 Kâdi Abdülcebbar, *Fazlû'l-İ'tizâl*, s. 204.

85 A.mlf., a.g.e., s. 205.

ke, dedi, Rabbimin beni bağışladığını ve beni ikrama mazhar olanlardan kıldığını kavmim bilseydi!.⁸⁶ Dolayısıyla Kâdi Abdülcebbar, Allah'ın, kullarına ilâhi bir lütuf olarak mîzanı gerçekleştireceğine inanmaktadır. Ayrıca o, Kur'an'da zikredilmiş olan mîzanı, hak ve adâletten kinâyeye olarak da görmektedir.

2-Sayfaların Açılması

Kıyamet gününde sayfaların açılması ile ilgili olarak Kur'an'da şöyle bahsedilir: "(Amellerin yazılı olduğu) defterler açıldığında."⁸⁷ Diğer taraftan organların konuşacağına dair bir haber de şöyledir: "Yapmış olduklarına; dilleri, elleri ve ayaklarının aleyhlerine şahitlik edeceği gün onlar için çok büyük bir azap vardır."⁸⁸ Bir başka âyette de: "Siz ne kulaklarınızın, ne gözlerinizin, ne de derilerinizin aleyhinize şahitlik etmesinden sakınmıyordunuz, yaptıklarınızdan çoğunu Allah'ın bilmeyeceğini sanıyordunuz"⁸⁹ buyrulur. Kâdi Abdülcebbar'a göre insanın organlarının konuşturulması iki şekilde olacaktır: a) Ya Allah konuşmayı (kelamî) insanın organlarında yaratarak, sorumluluk yükler ve onun aleyhine şahit tutar, ya da b) Her bir organa bağımsız olarak canlılık verir ve onun aleyhine şahit tutar.⁹⁰ Görüldüğü gibi Kâdi Abdülcebbar, insanın organlarının konuşturulması ile ilgili âyetleri Allah'ın kelamının zâhirinden ne anlaşılmissa o şekilde yorumlamıştır. Böylece o, kişinin amellerinin yazılı olduğu sayfalara, yani amel defterlerine inanmakla birlikte, sayfaların mâhiyetinin ne olduğu konusunda yorum yapmamaktadır.⁹¹

3-Sirat

Sirat lügatte cadde, ana yol, işlek büyük yol demektir.⁹² Cadde mânâsına sırat kelimesi Türkçe'de kullanılmaz. Ancak cehennem uçurumlarının üzerinden herkesin geçmeğe mecbur olacağı kıldan ince ve kılıçtan keskin, inişli, yokuşlu ve düzlü bir köprü gibi düşünülen ve zamanımızdaki ifadesi ile (elektrik v.s.yi) taşıyan bir havai hatla anlaşılabilen bir ahiret caddesinin dinî ismi olarak bilinir.⁹³

Kâdi Abdülcebbar'a göre, sırat, insanlar üzerinde yürüdükleri zaman, cennet ehline geniş/kolay gelen, cehennem ehline ise dar/zor gelen, cennetle cehennem arasında bir yoldur. Kur'an'da buna şöyle delil getirilir: "Bize doğru yolu göster,

86 36 Yasin 26-27.

87 81 et-Tekvîr 10.

88 24 en-Nûr 24.

89 41 Fussilet 22.

90 Kâdi Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûlî'l-Hamse*, s. 736-37.

91 Kâdi Abdülcebbar, *el-Muhtasar*, s. 248.

92 İsfehâni, *el-Müfredât*, s. 412.

93 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 121-122.

kendilerine nimet verdiği kimselerin yolunu."⁹⁴ Görüldüğü gibi Kâdî Abdülcebbâr, sıratı, yol olarak yorumlamaktadır.

Eserlerinde sırat konusuna yer veren Kâdî Abdülcebbâr şöyle demektedir: "Biz, sırat hakkında Haşviyye'nin söylediği gibi, "kıldan ince kılıçtan daha keskindir." Mükellefler, onu geçmekle sorumludurlar. Kim sıratı geçerse cennet ehlinden, kim de geçemezse cehennem ehlindedir, demiyoruz. Çünkü ahiret, teklif yurdu değildir."⁹⁵

Kâdî Abdülcebbâr, "sırat"ı, Mu'tezile kelim ekolüne mensup olan Ali el-Cübbâi gibi bilginlerin; "kendisine tutunanları cennete, âsileri de cehenneme götüren taatlere delâlet eden delillerdir" tanımını tutarlı görmez. Çünkü böyle bir görüşte, Allah'ın kelamını, zâhiri gerektirmeyecek şekilde hamletmek vardır. Eğer Allah'ın kelamını, hakikate hamletmek mümkünse, hakikat manasına hamletmek gerekir. Burada yapılması gereken, mecâza gitmeden Allah'ın kelamını hakikat manasına almaktır, diyen müellif, harfi/zâhiri bir anlama yöntemini seçmiş olmaktadır. Sözlerine devamla Kâdî Abdülcebbâr, biz:"Sırat, bu taatlere yapışmanın gereğine ve kaçınmanın çirkinliğine işaret eden şeydir" diyen bir kula rastlamadık. İşin doğrusu şudur: Cenâb-ı Hak, sıratı, cennete gidiş yolu kıldı. O halde sırat, yol; taatler demektir.⁹⁶

Kâdî Abdülcebbâr'a göre, sırat hakkında avamın vafettikleri ve bazı haberlerde söz konusu edilen şeyler doğru değildir. Doğru olan, hesaptan sonra, sıratın cennet ve cehennem ehli için bir yol olmasıdır. Cennet ve cehennem ehli cehennem kapısına uğrar, cehennemlikler orada alıkonularak içeri alınır, cennetlikler ise devam ederek kurtulur. Dünya hayatında iken bunu böyle bilmede, mükellefler için faydalar vardır. Bu durum şu âyette açıklanan manaya uygundur: "İçinizden oraya uğramayacak hiçbir kimse yoktur. Bu Rabbin için kesinleşmiş bir hükümdür. Sonra biz, Allah'tan sakınanları kurtarız; zalimleri de diz üstü çökmüş olarak orada bırakırız."⁹⁷

Kâdî Abdülcebbâr'a göre, sıratın kıldan ince, kılıçtan keskin olması yorumu doğru olmadığı gibi, akli açıdan böyle bir yolda yürümek de mümkün değildir. O, sırat konusunda yöneltilebilecek faraza suallere de cevap verir. "Aynı ortak yoldan cehennemlikler de geçtiği halde, onlara zor, cennetliklere nasıl kolay oluyor" diye sorulan bir soruya: "Her ne kadar cennetlikler ve cehennemlikler aynı yolda yürümekterse de kalplerindeki keder, üzüntü aynı değildir. Cennetliklerin kalpleri

94 1 el-Fâtiha 6-7.

95 Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhü'l-Usûli'l-Hamse*, s. 737.

96 Kâdî Abdülcebbâr, a.g.e., s. 738.

97 19 Meryem 71-72. Ayrıca şu âyetlere de bk. 57 el-Hadid 13-14.

sevinçle, cehennemliklerin kalpleri de kederle doludur ve bunun tesiri altındadırlar" cevabını verir.⁹⁸ Görüldüğü gibi Kâdî Abdülcebbar, sırata, hissî anlamlar vermek yerine lafzî anlamları tercih eder bir görüşü benimsemiştir. O, bir anlama yöntemi olan mecâza gitmeden, Kur'an'da zikredilen sıratı, dünyada "tarik-i müstakimden/dosdoğru yoldan" kinâyedir, şeklinde anlamıştır. Müellife göre, sırat, Ehl-i Sünnetin anladığı ya da tasvir ettiği gibi bir köprü değil, itaattir.

d- Şefaât

Şefaât; bir başkasına yardımcı olarak eklenmektir. Daha çok, saygı bakımından daha üst olanın ve mertebesi yüce olanın daha aşağıdakine katılması için şefaât tabiri kullanılır. Dinî bir terim olarak şefaât, hakkında suç işlenmiş kimseden, suçları bağışlamasını istemektir. İşte kıyamet günündeki şefaât da bu anlamdadır.⁹⁹

Kâdî Abdülcebbar, şefaât konusunu, beş ana prensibin üçüncüsü olan *el-va'd ve'l-va'id* ilkesi bağlamında ele alır. O, şefaati inkar eden kimsenin büyük bir hata işleyeceğini ileri sürerek, şefaatin günahkârlara ve Allah düşmanlarına değil, *sevap ehline ve Allah dostlarına derecelerini artırmak suretiyle olacağını iddia eder*. Kâdî Abdülcebbar, şefaatin sevap ve cennetteki makam derecelerini artırmak manasında olduğuna dair Kur'an'dan şu âyetleri tezine delil olarak getirir:

"(Onlar) Allah rızasına ulaşmış olanlardan başkasına şefaât etmezler."¹⁰⁰

"Arş'ı yüklenen ve bir de onun çevresinde bulunan (melekler), Rablerini hamd ile tesbih ederler, O'na iman ederler. Mü'minlerin de bağışlanmasını isterler: Ey Rabbimiz! Senin rahmet ve ilmin her şeyi kuşatmıştır. O halde tövbe eden ve senin yoluna gidenleri bağışla, onları cehennem azabından koru! (derler)."¹⁰¹ Bu âyette, bağışlanmayı isteme anlamına gelen "istiğfâr", şefaât mecrâsında cereyan eder. Belâlardan kurtulmanın şefaât ile olduğu gibi, yaşadığımız olgular âleminde nimet ve ihsanın artırılması da bir nevi şefaât iledir.¹⁰² O halde Kâdî Abdülcebbar'a göre, Hz. Peygamberin sağlığında kimilerinin hidayeti ve kimilerinin de günahlarının affedilmesi noktasında Allah'tan yardım talebi anlamına gelen şefaatte bulunması câizdir.¹⁰³ Burada, eğer Allah dünyada iken tövbe neticesinde kullarının günahlarını affedeceğini söylüyorsa, tekrar bir de âhirette şefaate ne ihtiyaç vardır, mantığından hareket ediliyor.

98 Kâdî, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 206; a.mlf., *Muhtasar*, s. 249.

99 Bk. Cürçânî, *et-Ta'rifât*, s. 167; İsfehâni, *el-Müfredât*, s. 386.

100 21 el-Enbiya 28.

101 40 el-Mü'min 7.

102 bk. Kâdî Abdülcebbar, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 208.

103 9 et-Tevbe 113; 47 Muhammed 19.

Kâdi Abdülcebbar, günahkâr olan kişilere âhirette şefaatin olmayacağına delil olarak şu âyetleri getirir: ".Zâlimlerin ne dostu ve ne de sözü dinlenir şefaatchisi vardır."¹⁰⁴ Bir başka âyette geçen "Zâlimlerin hiç yardımcıları yoktur"¹⁰⁵ âyetinin anlamı, ebedî olarak cehennemde kalmayı hak etmiş olanlara şefaah yoktur, demektir. Bu durum şu âyette gayet açık ve net bir şekilde ifade edilir: "Ve bir günden sakının ki, o günde hiç kimse başkası namına bir şey ödeyemez, kimseden fidiye kabul edilmez, hiç kimseye şefaah fayda vermez. Onlar hiçbir yardım da görmezler."¹⁰⁶ Kâdi Abdülcebbar bu âyetlerin mesajında bir tahsise gitmeden umumî manada bir bakış açısı geliştirerek Ehl-i sünnetin anladığı manadaki şefaah anlayışını kabul etmemiştir. O, ehl-i sünnetin mana yönünden mütevâtir saydığı; "benim şefaahım ümmetinden büyük günah işleyenleredir"¹⁰⁷ rivâyetini sahih görmez. Gerekçesi, bu rivâyet Hz. Peygamberden âhâd tarikile geldiği için zan ifade eder, itikâdî konularda ise, zanna dayalı haberler kuşku taşıdığı için sahih kabul edilmez. Bir başka yerde ise, Kâdi Abdülcebbar, büyük günah işleyen kimseye şefaah edileceğine dair olan rivâyeti, eğer sahih kabul edilecekse "tevbe etme" şartına bağlanması gerektiğini ifade eder.¹⁰⁸ Müteahhirin Mu'tezile'den olan Zemaşeri (ö. 538/1143) de, şefaati, sevap ve derecelerin yükseltilmesi şeklinde anlar. Şefaah konusu ile ilgili olarak geçen Enbiyâ Süresi'nin 28. âyetini müteşâbih sayar. Bu âyeti, muhkem kabul ettiği Mü'min Süresi 18 ve Nebe' Süresi 38. âyetleri ışığında yorumlar.¹⁰⁹

Kâdi Abdülcebbar'a göre, Allah düşmanları ve fâsikların aksine, âhirette Mü'minler için şefaah haktır.¹¹⁰ Elbette bu görüş, Mu'tezile ekolünün genel görüşünü yansıtmamaktadır. Bireysel görüşler de olsa, şefaah konusunda değişik anlayışları dillendiren kişiler vardır. Örneğin, Ebu Ali el-Cübbâi, (ö. 303/915) "cehennem ehlinin laneti ve gazabı hak edendir. Onlara Hz. Peygamberin şefaati nasıl câiz olur? Şefaah eden kimsenin şefaahatta bulunacağı kimseyi sevmesi ve ondan hoşnut olması gerekir. Eğer, gazab-ı ilâhiyi hak eden bir kimseye Hz. Peygamber şefaah ederse, Allah'ın lanetine ve gazabına müstahak olan kimselerden hoşnut olması gerekir ki, bu doğru değildir" demektedir. Ebû Ali el-Cübbâi, "cehennemlikler, cehenneme girdikleri zaman oradan bir daha çıkmaları mümkün değildir. Çünkü onlar ceza ehlidir" diyerek, her ne şekilde olursa olsun günahkârlara şefaahın olmadığını iddia etmiş olmaktadır.¹¹¹ Ebû Hâşim el-Cübbâi (ö. 321/933) ise, babası Ebû Ali el-Cübbâi'nin aksine, affetmede olduğu gibi günahta da ısrar eden kimseye şefaahın caiz olduğu görüşündedir. Bu ifadenin hemen arkasından, "şefaah konu-

104 40 Gâfir 18.

105 3 Âl-i İmrân 192.

106 2 el-Bakara 123.

107 Ebû Dâvud, Sünnet, 21; Tirmizî, Kıyamet, 11; İbn Mâce, Zühd, 37.

108 Kâdi Abdülcebbar, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 207-208; a.mlf., *Şerhü'l-Usûl'l-Hamse*, s. 690.

109 bk. Zemaşeri, *el-Keşşâf*, III, 112.

110 Kâdi Abdülcebbar, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 207.

111 Kâdi Abdülcebbar, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 208-209.

sunda doğru olan Kâdi Abdülcebbâr'ın görüşüdür" ifadesinden anlıyoruz ki, Kâdi Abdülcebbâr, Ebû Hâşim'in görüşünü benimsememektedir.¹¹² Ama o, farklı düşüncelere saygısından dolayı, kendisi gibi düşünmeyenlerin görüşünü eserlerinde nakletmiş olması, bilimsel zihniyet açısından takdire şayan bir davranış olduğunu da söylemek yerinde olur.

Kâdi Abdülcebbâr, şefaât konusundaki görüşünü, şahidin gâibe kıyas edilmesi ilkesiyle açıklamaktadır. Örneğin, nasıl ki, dünyada bir kimse kasten öldürülürse, öldürene şefaât câiz olmadığı gibi, ahirette de şefaât câiz değildir diyen müellif, büyük günah işleyenlere şefaâtin niçin câiz olmadığıнын felsefesini yapmaya devam eder. Bu konuda o, Peygamberimiz büyük günah işleyen kimseye, eğer şefaât edecekse, o zaman şu durumlar ortaya çıkar: Ya şefaâti kabul edilir ya da edilmez. Eğer şefaâti kabul edilmezse, Allah katındaki değeri azalacağından bu doğru değildir. Şefaâtinin kabul edilmesi halinde ise, sevabı hak etmeyen kimseye sevap vermiş, mükellefi hak etmediği halde lütufla cennete koymuş olacağından bu da ilâhi adâlet açısından câiz değildir. Çünkü bu tutum kabihtir/çirkindir. Allah'ın kabih/çirkin bir fiil işlemesi câiz değildir. Öyleyse büyük günah işleyenlere şefaât yoktur.¹¹³

Kâdi Abdülcebbâr'ın ahirette günahkârlara şefaâtin olmadığına dair bir başka delili de, cezanın devamlılık yönünden hak edilmesidir. O halde, fiskına devam eden bir fâsik, Hz. Peygamberin şefaâti ile nasıl olur da cehennemden çıkabilir? Fâsik bir kişinin cehennemden çıkamayacağına; "*hiç kimseden şefaât kabul olunmaz*"¹¹⁴, "*zâlimlerin ne dostu ve ne de sözü dinlenir şefaâtçisi vardır*"¹¹⁵ âyetleri delildir. Allah Teâlâ kesin bir dille zâlimler için bir şefaâtçinin olacağını nefyetmiştir. Eğer zulmün şefaâtçisi peygamber olsaydı, ondan daha yüce ve daha büyük bir kimse olmaması gerekirdi. Bu muhaldir. Buna da şu âyetler delildir:

*"(Resûlüm) Hakkında azap hükmü gerçekleşmiş kimseyi ve ateşte olanı sen mi kurtaracaksın?"*¹¹⁶

*"Allah, onların önlerindeki de, arkalarındaki de (yaptıklarını da yapacaklarını da) bilir. Allah rızasına ulaşmış olanlardan başkasına şefaât etmezler. Onlar, Allah korkusundan titrerler!"*¹¹⁷

112 Kâdi Abdülcebbâr, *Şerhü'l-Usûli'l-Hamse*, s. 689.

113 Kâdi Abdülcebbâr, *a.g.e.*, s. 688-89; krş. Çelebi, *Akılçılık ve Kâdi Abdülcebbâr*, s. 341.

114 2 el-Bakara 48.

115 40 el-Mü'min 18.

116 39 ez-Zümer 19.

117 21 el-Enbiyâ 28.

Kâdi Abdülcebbar bu âyetler bağlamından hareketle cehennemi hak etmiş olan kimselere âhirette şefaatin olmadığı sonucuna ulaşır ve büyük günah işleyen kimseye şefaatin olacağına dair rivâyetleri âhâd tarikle geldiği için zan taşıdıklarından dolayı şefaate delil olarak kabul etmez.¹¹⁸

Basra Mu'tezilileri ise, bir kimsenin dünya hayatında alacaklı olduğu birinden alacağını tahsilden vazgeçebileceği örneğini göstererek Allah Teâlâ'nın re'sen günahkar kullarından cezayı kaldırabileceğini kabul etmektedirler. Bu da ancak şefaate yoluyla olabilir. Çünkü şefaate cezayı re'sen kaldırmak konusunda akla daha yakındır. Halbuki Kâdi Abdülcebbar ise, ancak büyük günah işleyen kişinin dünya hayatında tövbe ettiği takdirde cezasının silineceğini, şefaatin silinen bu sevabın iadesini temin ettiğini iddia etmektedir.¹¹⁹ Mu'tezileden *Ebu'l-Huzeyl el-Allâf* ise, (ö. 235/849) şefaate, küçük günah işleyenler için geçerlidir. Çünkü küçük günahlar istihkâk yoluyla değil de, itaat yönünden bir lütuf olarak bağışlanır, görüşünü ileri sürmektedir.¹²⁰ Kâdi Abdülcebbar'a göre bu görüş doğru değildir. Çünkü, küçük günahlar da itaat açısından cezayı gerektirir.¹²¹

Ebû Ali el-Cübbâî, cehennemlikler cehenneme girdiği zaman oradan çıkmaları doğru değildir. Çünkü onlar, cezalandırılmaları gereken kişilerdendir. Dolayısıyla, cennetliklerle birlikte olmaları câiz değildir. Aksine uygulama çelişkili olur. Eğer bunlar şefaate ile cehennemden kurtulup cennete girecek olurlarsa, ya sevap ve lütuf ehlinen ya da cennetliklere hizmet edenlerden olurlar. Akıl, onların sevabı olmadığını, nakil ise, cennete lütuf ile girmenin câiz olmadığını gösterir. Cehennemlikler bir defa cehenneme girdiği takdirde, bir daha oradan çıkarılarak cennete giremezler, orada devamlı olarak kalırlar, görüşündedir.¹²²

Tevhid ve adâlet ehli grupların bir versiyonu sayılan Zeydiyye'nin önde gelen imamlarından *Yahya bin el-Hüseyin* (ö. 298/911) şefaate konusunda Kâdi Abdülcebbar gibi düşünür. O, bu konuda şunları söylemektedir: "Şefaate bir insanın ateşten çıkarılıp cennete girmesini sağlamaya dönük değildir. Bazı câhillerin sandıkları gibi, alçaltıcı azaba mahkum edilenler, bu azaptan çıkıp takva ehlinin yurdu olan cennete, Mü'minlerin mekanına girmeyeceklerdir. Yüce Allah buna işaret ederek: "Orada ebedî kalırlar"¹²³, "Onlar oradan çıkacak değildir"¹²⁴ buyurmuştur. Bütün

118 Kâdi Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûlî'l-Hamse*, s. 689-690.

119 Krş. Kâdi Abdülcebbar, *a.g.e.*, s. 691; Krş. Çelebi, *Akılçılık ve Kâdi Abdülcebbar*, s. 342.

120 Eş'arî, Ebu'l-Hasen, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, (tahk. Helmut Ritter), Wiesbaden, 1980, s.267; Krş. Kâdi Abdülcebbar, *a.g.e.*, s. 691.

121 Kâdi Abdülcebbar, *a.g.e.*, s. 691.

122 Kâdi Abdülcebbar, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 209; Krş. Çelebi, *Akılçılık ve Kâdi Abdülcebbar*, s. 342.

123 Bk. 4 en-Nisâ 57, 122; 5 el-Mâide 119; 9 et-Tevbe 22, 100; 33 el-Ahzap 65; 64 et-Teğâbün 9; 65 et-Talak 11; 72 bk. el-Cinn 23; 98 el-Beyyine 8.

124 5 el-Mâide 27.

bu âyetlerde ateşe giren kimsenin orada sürekli kalacağı ve bir daha oradan çıkmayacağı vurgulanmaktadır.¹²⁵

Özetle, Kâdî Abdülcebbar'a göre şefaât, ehl-i sünnetin anladığı manada âhirette günahkâr Mü'minlerin günahlarının affedilmesi konusunda Allah'ın izin verdiği peygamberler, âlimler, şehitler, sâdiklar vb. gibi kulların Allah nezdinde aracılık yapmaları manasında değildir. Onun inanç sisteminde şefaât, âhirette, sevap ehli olan cennetteki Mü'minlerin derecelerinin ve makamlarının artırılmasından ibarettir. Günahlarından dolayı cehenneme giren bir kimsenin, her ne şekilde olursa olsun, oradan bir daha çıkması mümkün değildir.

SONUÇ

Âhirete iman, İslam inanç esaslarının en önemli ilkelerindedir. Duyu-ötesi âlemin tafsilatını; ölüm, kabir azabı ve nimeti, sual, diriliş, mizan, sırat, amel defterlerinin açılması, şefaât, cennet, cehennem ve benzeri gibi bir takım gaybî hakikatler oluşturur. Kelam açısından bu meseleleri kavramada naklî delil esastır. Bu konuda akli delilin rolüne gelince, şu söylenebilir: Aklın, âhiret gününün varlığına şahitliği, Allah'ın birliğine şahitliği gibidir. Âhiretle ilgili konular tamamıyla irrasyonel değildir. Bu sebeple meâdın, akli açıdan da izahı imkan dahilindedir. Akli açıdan kavranması yönüyle, Allah'ın vahdaniyetine şehadetiyle birdir. Âhiretin ayrıntıları ise ancak sem' (Kur'an ve mütevâtir haber) yoluyla bilinir. Bu yüzden Allah Teâlâ, âhiretin inkârı ile kendisinin inkârını bir tutmuştur. Çünkü âhiretin inkârı O'nun kudretinin ve ilâhlığının inkârı demektir. Bunların inkârı ise, kendisini inkâr etme neticesini doğurur. Bundan dolayı Allah şöyle buyurur: "*Şaşacaksan, onların: "Biz toprak olunca mı yeniden yaratılacağız? demelerine şaşmak gerekir. İşte onlar Rablerini inkâr edenlerdir. İşte onlar boyunlarına demir halkalar vurulanlardır. İşte onlar cehennemliklerdir, orada temelli kalacaklardır."*¹²⁶

Gerçekten âhiretin inkârı, insanı şaşkırtan ve hayrete düşüren bir şeydir. Âhireti inkâr etmek, Allah'ı inkâr ve reddetmektir. O'nun ilâhlığının, kudretinin, hikmetinin, adâletinin ve hükümlanlığının inkârı demektir.¹²⁷ Çünkü akıl sahibi olan insan yaşadığı dünyada canlı ve cansız varlıklarla iç içe yaşarken ölüm ve dirim olaylarını birlikte solumakta ve bu olgulara şehâdet etmektedir. Bu yönüyle âhireti inkâr gerçekten düşündürücüdür.

Öte yandan, bütün kelâmî ekollere göre, âhiretin ahvâli, akılla kavranamaz, ancak, naklin bildirdikleriyle yetinilir. Çünkü, âhiretin detaylarını aklın kuşatacak

125 Yahya bin el-Hüseyn, "*Kitâbun Fihî Ma'rifetullâhî mine'l-Adli ve't-Tevhid*", (Resâilü'l-Adli ve't-Tevhid içinde), tahk. Muhammed Ammara, Dâru'l-Hilâl, 1971, s. 73.

126 13 er-Ra'd 5.

düzeyde bir gücü yoktur. Akıl, şehâdet âleminin künhünü tamamıyla idrak etmekten nasıl âcizse, gayb âlemine ilişkin konuları idrak etmekten de âcizdir. Bu konularla ilgili olarak akıl, Kur'an'da ve mütevâtir haberlerde açıklanan hususları anlamaya çalışmakla mükelleftir.

Müteahhirin Mu'tezile'nin önde gelen düşünürlerinden Kâdî Abdülcebbâr'ın sem'iyât konuları ile ilgili bazı görüşlerini mevzubahis ettiğimiz bu makalede görüldüğü gibi o, "gâibi şâhide kıyas etme" yönteminden hareketle meselelere yaklaşmıştır. Eğer bu konulardaki görüş bu ilkeye uygun düşüyorsa âyet ve hadisleri görüşünü desteklemek için almış, eğer âyet ve hadisler görüşünü doğrulamaya uygun düşmüyorsa te'vile başvurmuştur. Bizim bu makalede takip ettiğimiz yöntem vâkıayı olduğu gibi aksettirmek ilkesine bağlı olduğu için eleştirel bir tutum içerisine girmedik. Olduğu gibi Kâdî Abdülcebbâr'ın görüşlerini nesnel bir düzeyde aksettirmeye çalıştık. Amacımız, gerek Ehl-i sünnet kaynaklarında Mu'tezile'nin mead/âhiretle ilgili kimi konulardaki görüşleri, önyargılardan yola çıkılarak yanlış aksettirildiği için, öznel bakış açılarını doğru bilgi aktararak değiştirmeyi amaçladık. Sanırım, okuyucular açısından Mu'tezile'nin sem'iyâtla ilgili, -özellikle kabir azabı, şefaât vb. gibi konulardaki görüşlerini doğrudan kendi kaynaklarına atıfta bulunarak aktarmış olmamız hem okuyuculara ve hem de Mu'tezilenin mirasına bir saygı anlamı taşımış olacaktır. Aynı zamanda bu durum, -ister görüşlerine katılalım istersek katılmayalım- insan vicdanında zengin kelimeler geleneğimizin önemli bir parçası sayılan Mu'tezile'nin görüşleri hakkında yanlış bilgilenmeyi önlemek suretiyle, onların hâtırasına haksızlık etmeyi de durduracaktır.